

ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

(Դիտական աշխատակից
Գարեգին Կաթողիկոսի)

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՎԱՍՏԱԿԸ¹

Եժ է Գարեգին Կաթողիկոսի բանասիրական վաստակը: Բազմատարր է Գարեգին Կաթողիկոսի բանասիրական բերքը:

Անիկա ավելի քան 60 տարիներ ստեղծագործեց բանասիրական աշխատություններ, որոնք լի են նորություններ, հմտություններ և կառուցմամբ:

Իր գործերուն գլխավոր և թերևս ամենեն արժեքավոր նկարագիրն է կառուցողականությունը: Իր բանասիրության ավագ նպատակն է մեր անցյալի և մշակույթի կալվածքին մեջ էական պակաս մը լրացնել, դատարկություն մը լեցնել և կամ անճշտություններ ուղղել: Անիկա անկախ դեպքերու բանասերն է:

Այդ իսկ պատճառով իր ուսումնասիրությանց առարկաները, ծանոթ դեմքերը, դեպքերն ու երևույթները չեն: Ոչ միայն իր ուսումնասիրությանց առարկաները, այլև առնուց մատուցման համար հայթայթված նյութերը, փաստերն ու վկայությունները նորություններ են. ցարդ ծանոթ աղբյուրներու, այսինքն հրատարակված պատմիչներու և արձանագրություններու հիմամբ միայն ուսումնասիրություններ չէ գրած: Անիկա դիմած է նաեւ աղբյուրներու, որոնք մինչև այդ ժամանակ մատչելի չեն եղած գրեթե ոչ ոքի:

Ամենեն ավելի իրմով կսկսի Հայոց պատմության և մշակույթի զանազան երևույթներուն ու ճշուշտութուն ուսումնասիրության համար օգտագործումը ձեռագիրներու հիշատակարաններուն և վիմական արձանագրություններուն: Որպեսզի սխալ չհասկցվինք՝ հայտնենք որ իրմե առաջ եղած են բանա-

սերներ, որ օգտագործած են ձեռագրական հիշատակարաններն ու վիմական արձանագրությունները. բայց Գարեգին Կաթողիկոս եղած է առաջին բանասերը, որ գրեթե զրոյսավորաբար ձեռագրաց հիշատակարաններու և վիմական արձանագրություններու առաջնությունը ուսումնասիրած է դեմքեր, նախարարական տուններու պատմություններ և հայ մշակույթի զանազան երևույթներ:

Պատճառը այս նոր մոտեցման:

Վասնզի Գարեգին Կաթողիկոս կուգա էջմիածնեն, որուն ամենաճոխ ձեռագրատունն եղավ իր աշխատանքը:

Վասնզի Գարեգին Կաթողիկոս եղավ Հայաստանի հողին վրա ապրող ու գրող բանասեր մը: Երբ ան կուսումնասիրե խաղաղությանց կամ Պոռչյանց, Օրբելյանց, Վաչուտյանց և Ազիզբեկենց նախարարական տուններու պատմությունը և կամ գրչության կամ մանրանկարչության կեդրոն եղող վանքի մը կամ քաղաքի մը արդյունքները, անիկա լիովին ծանոթ է անոնց վայրին և ներկա նյութական մնացորդներուն (շենք, ավերակ, արձանագրություն և այլն): Ատիկա իր բանասիրական աշխատություններուն տրամ դեպքեր: Տեղագրական ճշտությունը և միջավայրի լավատեսյակ ծանոթությունը իր գործը դրած են անսասան ժայռի վրա:

Մեծ է հողին բարիքը իր բանասիրական արդյունքի մեջ:

Ասով մանավանդ անիկա մեծապես կտարբերի մեր բանասերներեն, հատկապես արեւմտահայ բանասերներեն:

Իր բանասիրական վաստակին մեծ ու զրական հատկանիշներեն մեկն է նաև իր գիտակից խուսափումը վեճերե, կասկածներե և իրար հրող ու իրարու հակասող կարծիքներե: Իր աղբյուրներու պատմությունն ու

1. Արտատպված Բիւրոյի «Արարալ» օրաթերթից: ԿՄԲ:

նորությունը, իր վստահ ծանոթությունը անձերուն ու շարժումներուն. գործած միջավայրին, զինք հեռու պահած են էջերով կասկածներ, դիմադարձություններ և կրկնություններ ճապաղելիս:

Արդյունքը այս բոլոր առավելություններուն. — Իրմե հասած ո՛րեւէ գործ շահ մըն է մեր պատմության և մշակույթի անդաստաններուն համար:

Գարեգին Կաթողիկոսի հետազոտությանց գլխավոր առարկաները եղան հայ նախաբանական տուներու պատմությունը, հայ գրչությունը և մանրակարչությունը: Ասոնցմե հատ անկեալ, գլխավորաբար իր սկզբնական շրջանին, զբաղեցած բանահյուսական հավաքումներով («Սասմա ծոեր», 1892, «Փշրանքներ ժողովրդական բանահյուսությունից», 1892, «Ռուսամ Զալ», 1905) և ուսումնասիրելով ցարդ գրեթե անհայտ մատենագիրներ կամ անոնց նորահայտ գործերը («Մխիթար Սասնեցի», 1899, «Խոսրովիկ Թարգմանիչ և երկասիրություն և նորին», 1903, «Թմա Մեծոփեցու կյանքը», 1914, «Մխիթար Այրիվանեցի», 1931):

Իր ամենեն նշանակալից գործերը սակայն նվիրվեցան հայ նախաբանական տուններու և հայ գրչության ու մանրակարչության պատմության:

Անիկա, շնորհիվ ձեռագրական հիշատակարաններու և վիմագրական արձանագրություններու նորարեր տեղեկությանց, առաջինը եղավ որ իր ուշադրությունը դարձուց հայ նախաբանական նոր տուններու վրա, որոնք սկսան երևան գալ ԺԱ դարին սկսյալ և գործեցին մինչև ԺԴ—ԺԵ դար: Իր այդ կարգի աշխատությանց մեջ կարևորագույնն է «ՆԱՂԲԱԿՅԱՆԻ ԿԱՄ ՊԻՆՇՅԱՆԻ ԶԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ» եռահատոր ուսումնասիրությունը: Նույն շարքին ունի Վաչուտյան իշխանության և Ազիզբեկենց վրա ավելի փոքր տարողությամբ ուսումնասիրություններ: Իսկ դժբախտաբար անավարտ կմնա տարիներն ի վեր իր ծրագրած մեծ ուսումնասիրությունը Օրբելյան մեծ իշխանության վրա:

Իր այս շարքի ուսումնասիրություններով Գարեգին Կաթողիկոս կրցավ լեցնել հայոց պատմության մեջ մնացած կարևոր բաց մը — ԺԱ—ԺԵ դարերու Հայաստանի պատմությունը, որ մինչև այն ատեն իբրև խավար կամ դատարկ շրջան մը կենդակայնար: Գարեգին Կաթողիկոսի այս շարքի ուսումնասիրությունները փաստեցին թե Բագրատունյաց թագավորության անկումն ենթա-

Հայաստան ամայության ու անգործության վայր մը չէ եղած, այլ տնեցած է կազմակերպված իշխանություններ (որոնցմե Զաքարյանները, Բագրատունիներն ավելի զորավոր և անոնց չափ շինարար և արդյունավոր եղած են) քաղաքակրթական ու շինարարական բուռն թափ, մատենագրական ու գրչագրական իրագործումներ:

Բայց Գարեգին Կաթողիկոսի մեծագույն վաստակը և իր հիշատակը անմահության տանողը անտարակույս պիտի ըլլան իր այն ուսումնասիրությունները, որոնք նվիրված են հայ գրչության և մանրակարչության պատմության:

Ինչ որ անմահ Կոմիտաս ըրավ հայ երաժշտության և Թորոս Թորամանյան՝ հայ ճարտարապետության համար, անմահն Գարեգին Կաթողիկոսն էլ ունի կատարեց հայ գրչության և մանրակարչության արվեստներուն համար:

Հայ հանճարի հավիտենական չորս սակեծումներն են — մե՛ր երգը, (Կոմիտաս), մե՛ր նարտարապետությունը (Թ. Թորամանյան), մե՛ր գրչության և մանրակարչության արվեստները (Գարեգին Կաթողիկոս) և մե՛ր մատենագրությունը:

Գարեգին Կաթողիկոս հայ գրչության և մանրակարչության վրա գրեց ու տպեց հետևյալ ուսումնասիրությունները, չհաշվելով հայ պարբերական մամուլի մեջ հրատարակած իր բազմաթիվ ուսումնասիրությունները.

1. Գրչության արվեստը երբ հայոց մեջ, մասն Գ (= Քարտեզ հայ հնագրության), էջմիածին, 1913: Դժբախտաբար այս մեծ ու կարևոր գործի Ա և Բ հատորները ցարդ անտիպ կմնան, վասնզի Վեհափառ Հայրապետը տարիներով անդադար նյութ հավաքեց այդ մեծ գործին համար, ու անընդհատ աճող նյութերը զինք մղեցին կատարելագործելու իր գործը: Որքան գիտենք, կատարելագործման համար հավաքված նոր ու բազմաթիվ նյութերը չկրցան մտնել ձեռագիր իր այդ աշխատության մեջ: Բայց գործի էությունը լավածանոթ ուսումնասիրող մը կրնա զանոնք հյուսել այդ մեծ գործի մեջ:

2. Մի էջ հայ արվեստի և մշակույթի պատմությունից, Հայեպ, 1930:

3. Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պրակ Ա, Բ, Գ և Ե (Դ-ը մամուլի տակ):

4. Հիշատակարան ձեռագրաց, բաղկացած բազմաթիվ մեծագիր հատորներ. 1951 թվին լույս տեսավ առաջին հատորը մեր աշխատակցությամբ: Մենք չորս հատորներ նախատեսեցինք գործի ամբողջության համար.

բայց անցնող այս վեց ամիսներուն, երբ սկսանք երկրորդի խմբագրման ու տպագրության աշխատանքներուն, նկատեցինք որ այս գործի ամբողջությունը պիտի գրավե շորսե շատ ավելի հատորներ:

Վեհափառ Հայրապետի «Հիշատակարանք ձեռագրաց» գործը անհաշվելի նորություններ կարծումակե հայոց պատմության, մատենակարության և մշակութի ուսումնասիրության համար, բայց անիկա առավելապես կարծումակե շատ թանկագին նյութեր հայ գրչության և մանրանկարչության պատմությանց ուսումնասիրության համար, որված ըլլալով, որ այդ հիշատակարանները գրված են ձեռագրի գրության և նկարազարդման առիթով, և բնական է, որ ամենեւն առաջ անոնք պիտի պարունակեն տեղեկություններ ձեռագրի գրչին, նկարչին, գուրջան վայրի, թվականի, պատվիրատուի (ստացողի), նյութին և այլ մանրամասնությանց մասին:

Մենք վերը հիշեցինք Վեհափառ Գարեգին Կաթողիկոսի տպագրված գործերուն կարևորագույնները: Ցարդ իր տպագրված գործերուն և հոգվածներուն գրեթե լիակատար ցուցակը կարելի է տեսնել իր «Նյութեր և ուսումնասիրություններ» գործի Բ պրակի վերջավորության:

Սակայն այժմ, Վեհափառ Գարեգին Կաթողիկոսի մահվան վաղորդայնին մեր բովանդակ ուշադրությունը կեդրոնացնելու ենք անոր անտիպներուն վրա, որոնք կարևոր քանակ մը կնեկայացնեն: Այդ անտիպներուն մեջ կան անավարտ և ծրագրային գործեր, կան գործեր, որ բոլորովին ավարտած են, իսկ կան գործեր, որոնք կրնան լավապես լրացվիլ և հրատարակվիլ:

Վեհափառ Հայրապետի բանասիրական ամենեւն մնայուն աշխատանքները պահված են իր անտիպներուն մեջ, որոնք պետք ունին գուրգուրանքի և գիտակից վերաբերումի: Պետք է հուսալ, որ Կիլիկիո Աթոռը և երանաշնորհ Հայրապետի հիացողներն ու բարեկամները պիտի գիտնան այդ անտիպներու հրատարակությունը իրագործել ի ՓԱԽՍ ԱՅՏ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ:

Վեհափառ Գարեգին Կաթողիկոսի 60 տարիներու հոգնության մեծագույն մասը պարփակված է իր անտիպներուն մեջ: Ի մոտո հավանաբար պատրաստվի անոնց ցուցակը, բայց մենք այժմ հիշողությամբ կուտանք անոնց մոտավոր ամբողջությունը:

1. Հիշատակարանք ձեռագրաց, երկրորդ հատորը մամուլի տակ, իսկ մնացյալը անտիպ:

2. Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ մանր արվեստի մնացորդների, պրակ Դ (ընդ մամուլ):

3. Ստեփան Սյունեցիի Մեկնութիւն շորից անտարանչաց և Մեկնութիւն Եգեկիէլի (ընդ մամուլ):

4. Գր. Մագիստրոսի քրքեր:

5. Երգեկայի մանրանկարչական դպրոցը (ընդ մամուլ):

6. Հատակոտորք Որոգինէսի, Հիպպոլիտայ, Յովհան Ոսկեբերանի:

7. Քարտեզ հայ մանրանկարչության, շքեղ ու փառավոր ալրոմ մը, որուն տպագրությունը կկարոտի 30.000 դրարի: Մեկնանասության խոստում եղած է այս հատորի համար:

8. Օրբելյանց իշխանության պատմություն (ծրագրային վիճակի մեջ մնացած):

9. Վիմակաւ արձանագրությանց նոյս հավաքումներ (դասավորելի):

Վեհափառ Գարեգին Կաթողիկոսի բանասիրական վաստակին քանակն ու որակը, մեթոդին գիտականությունը, անոր գործերուն անփոխարինելի արժեքը հայոց պատմության, մատենագրության ու մշակութի ուսումնասիրության համար, ինչպես նաև այժմ լուսաբնակ Հայրապետի հայրենասեր և ժողովրդանվեր նվիրաբերումը պիտի պարտադրեն երկուշաբթի, հավասարիմ ու գիտակից վերաբերում դեպի իր անտիպ գործերը:

Հավերժական փառք Լուսավորչի կանթեղին մեծ տեսանող անմահ Գարեգին Կաթողիկոսին:

